

AGATA RYBIŃSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Wyzwania akulturacji. Na przykładzie *Stunden der Andacht* Fanny Neudy

The challenges of acculturation. An example of *Stunden der Andacht* by Fanny Neuda

Fanny Neuda, Żydówka żyjąca w XIX wieku na Morawach, a potem w Wiedniu, to pisarka praktycznie w Polsce nieznana. Jedynie nieliczne publikacje obcojęzyczne przybliżają jej życie i twórczość¹. Pisała przede wszystkim dla żydowskich dziewcząt i kobiet. Jej dzieła o charakterze religijnym i edukacyjnym publikowane były w języku niemieckim i chętnie czytane w XIX i XX wieku². Niewątpliwie wpływały one na pogłębianie prywatnej pobożności nie tylko morawskich

¹ Zob.: M. Kayserling, *Die Jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*, Leipzig 1879, s. 242. *Hours of Devotion. Fanny Neuda's Book of Prayers for Jewish Women*, ed. D. Berland, New York 2007, p. XIII–XLVI; *Fanny Neuda*, [w:] *Handbuch der österreichischen Kinder- und Jugendbuchautorinnen*, t. 2: M–Z, red. S. Blumesberger, Wien–Köln–Weimar 2014, s. 807–809. Online e-book: <https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:583/bdef:Content/get> [data dostępu: 23.10.2015]. Por. inne niemiecko- i anglojęzyczne źródła online: B. Kratz-Ritter, *Fanny Neuda (1819–1894)*, [w:] *Jewish Women. A Comprehensive Historical Encyclopedia*, [na:] <http://jwa.org/encyclopedia/article/neuda-fanny> [data dostępu: 14.08.2013]; D. Berland, *Who Was Fanny Neuda?*, [na:] <http://www.dinahberland.com/HOD-fannyneuda.shtml> [data dostępu: 14.08.2013]; D. Polakovič, *Neuda, Fanny Schmiedl*, [na:] http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Neuda_Fanny_Schmiedl [data dostępu: 14.08.2013]. E. B. Solomont, *Women's Prayer Book Finds New Life*, [na:] <http://forward.com/articles/11581/women-s-prayer-book-finds-new-life/> [data dostępu: 14.08.2013].

² Zob.: F. Neuda, *Stunden der Andacht. Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1855 – to pierwsze z wielu wydań, więcej ponizej. *Erzählungen und Dichtungen*, Prag 1864; *Noami. Erzählung aus Davids Wanderleben*, Prag 1864, 1899; *Jugend-Erzählungen aus dem jüdischen Familienleben*, Wien 1876.

Żydówek. Ze względu na język niemiecki, którym się posługiwała, można uznać Neudę za promotorkę akulturacji językowej. Od końca XVIII wieku nasilały się bowiem wśród postępowych Żydów dążenia do posługiwania się językiem kraju zamieszkania (w tym przypadku niemieckim), a nie językiem żydowskim, jakim był jidysz. W XIX wieku środowisko Żydów wciąż było wielojęzyczne, używano języka hebrajskiego w liturgii, niemieckiego w życiu publicznym, a w domu niemieckiego, a być może również jidysz. Warto więc przybliżyć postać Neudy i jej twórczość, a także dostrzec wyzwania, z jakimi musiała się zmierzyć, pisząc po niemiecku.

AUTORKA

Fanny Neuda z domu Schmiedl urodziła się w 1819 roku w Eibenschitz (dziś Ivancice) na Morawach. Pochodziła z rodziny rabinackiej: jej dziadek, a także ojciec – Juda Schmiedl oraz brat – Abraham Adolf pełnili funkcje rabinów. Można przypuszczać, że już w domu dziadków, gdzie mieszkała jako dziecko, kształciła się w zakresie religii żydowskiej. Najprawdopodobniej przysłuchiwała się lekcjom pobieranym przez jej brata lub rozmowom dorosłych. Edukacja religijna żydowskich dziewcząt była bowiem skoncentrowana na zasadach kaszrutu³, a nie na nauce języka hebrajskiego czy studiowaniu Tory. Później przeprowadziła się do Lomnitz (Lomnice na Morawach), gdzie jej ojciec był rabinem i prowadził jesziwę⁴. Po zamążpójściu przeniosła się do Loschitz (Lostice, również na Morawach). Tam od 1831 roku funkcję rabina pełnił jej mąż Abraham Neuda⁵. W miejscowościach tych Żydzi zajmowali się nie tylko handlem czy przemysłem, ale

³ Kaszrut – zasady czystości rytualnej zarówno ludzi, jak i przedmiotów oraz pokarmów. Kobiety po menstruacji, porodzie lub przed zamążpójściem dokonywały kąpeli rytualnej w mykwie. W domu dbały też o odpowiednią kosztowną żywność oraz koszerowanie naczyń – nowych lub przed świętem Paschy.

⁴ H. Gold, *Geschichte der Juden in Lomnitz*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929, s. 307-315, [na:] <http://www.hugogold.com/moravia/moravia.pdf>. [data dostępu: 14.08.2013]. Synagogę określił on stosowanym w judaizmie reformowanym terminem *Tempel*, co wskazuje na postępowe dążenia wśród tamtejszych Żydów (*ibidem*, s. 309). Pisząc o dzieciach Jehudy Schmiedla, podkreślił zasługi jego syna rabina Abrahama Schmidla, o córce wspominał jedynie, że została żoną rabina z Loschitz. W ogóle nie odniósł się natomiast do jej twórczości literackiej (*ibidem*, s. 310). Informacje te wskazują, że marginalizowano kobiety i ich pisarstwo w publikacjach z zakresu historii lokalnej. Zob. też: H. Gold, *Geschichte der Juden in Eibenschitz. Mit einem Beitrag zur Gelehrtengeschichte von Reg. Rat. Dr. B. Wachstein*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens*, s. 183–192. Idem, *Geschichte der Juden in Loschitz. Mit einem Beitrag zur Gelehrtengeschichte von Reg. Rat. Dr. B. Wachstein*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens*, s. 317–320. Za wskazanie tego źródła dziękuję p. Simonie Malá z Uniwersytetu im. Palackiego w Ołomuńcu.

⁵ *Ibidem*, s. 319.

i studiami talmudycznymi⁶. W XIX wieku żydowska społeczność ulegała akulturacji językowej na rzecz języka niemieckiego, dążono też do reformy religijnej i liturgicznej. Do zwolenników reformy należał mąż pisarki, będący propagatorem idei reformatorskich aż do swej przedwczesnej śmierci w 1854 roku. Prawdopodobnie trzy lata później Neuda przeniosła się do brata, który był wówczas rabinem Proschnitz (Prostejov, czyli Prościejów na Morawach), a w 1859 roku do Wiednia⁷. Zmarła w słynnym kurorcie alpejskim Merano w 1894 roku. Pochowano ją na żydowskim cmentarzu Döblinger Friedhof w Wiedniu⁸.

Podkreślić należy, iż środowisko rodzinne Neudy charakteryzowały tendencje postępowe oraz przynależność do judaizmu reformowanego⁹. Zakorzenie w tym nurcie poświadczają opublikowane przez nią modlitwy. Pierwsze wydanie *Stunden der Andacht (Godziny pobożności)* – modlitewnika dla żydowskich kobiet i dziewcząt – ukazało się w języku niemieckim¹⁰ w pierwszym roku wdowieństwa autorki¹¹. Biorąc pod uwagę kilkadziesiąt wydań i co najmniej dwa tłumaczenia, Bettina Kratz-Ritter uznała to dzieło za bestseller¹². Kolejne publikacje Neudy

⁶ M. Lamed, Y. Jelinek, *Moravia*, [na:] http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0014_0_14167.html [data dostępu: 14.08.2013].

⁷ L. Goldschmidt, *Geschichte der Juden in Prossnitz*, [w:] H. Gold, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens*, s. 501; N. Vielmetti, *Schmiedl Adolph Abraham*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, t. 10, s. 329–330, [na:] http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmiedl_Adolph-Abraham_1821_1913.xml [data dostępu: 14.08.2013]; D. Berland, *Who Was Fanny Neuda?*

⁸ Czas potrzebny na przewiezienie zwłok z Merano do Wiednia nie pozwolił na szybkie, a więc zgodne z tradycją żydowską, pochowanie zmarłej. Uszanowano także czas świąt – Paschy. Por. M. Antscherl, *Fanni Neuda, geb. Schmiedl. Zu ihrem 100. Geburtstag*, „Dr. Bloch's Wochenschrift: Zentralorgan für die gesamten Interessen des Judentums” 1919, nr 11, s. 173.

⁹ A. Neuda, *Eine Auswahl gottesdienstlicher Vorträge gehalten in der Synagoge zu Loschitz*, Wien 1845. Podobnie twórczość jej męża oraz brata, zob.: *Die Konfirmationsfeier der weiblichen Jugend in ihrer hochwichtigen religiösen Bedeutung. In drei Konfirmations-Reden besprochen – nebst einem Anhang von Dr. Abr. Ad. Schmiedl*, Wien 1903.

¹⁰ F. Neuda, *Stunden der Andacht. Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1855. W XIX wieku modlitewniki te były dostępne w księgarniach Berlina, Frankfurtu nad Menem, Hamburga, Lipska, Wrocławia i Pragi. Por. F. Neuda, *Stunden der Andacht. Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1858; eadem, פִּיר אִיזראָעלס פֿרויען אונד יונגפֿרויען, שטונדען רעדער אַנדאַכט איין געבעט - אונד ערבוונגסבוך פֿיר אִיזראַלס פֿרויען אונד יונגפֿרויען, צו פֿעפֿטליכן און הייזליכן אַנדאַכט, צו ווי פֿיר אַלע פֿערהעלניסעס פֿון פֿאַני נייַדאַ געב. *Szmiedl*], Prag 1859; eadem, *Stunden der Andacht. Gebetbuch für Mädchen und junge Frauen israelitischen Glaubens*, Breslau 1878.

¹¹ Neuda wspomniała zmarłego męża we wstępie swojego modlitewnika, dedykowała go jednak baronowej Louise von Rothschild. We wstępie widnieje data i miejsce: Loschitz, 21. Elul 5614, a więc 14 września 1854 roku. F. Neuda, *Stunden der Andacht*, 1858.

¹² Zob.: B. Kratz-Ritter, *Fanny Neuda (1819-1894)*. Ponad trzydzieści wznowień potwierdza tę opinię, pierwsze wydanie z 1855 roku, kolejne z: 1858, 1868, 1874 – w Pradze, Berlinie, Wrocławiu,

były książkami dla dziewcząt i młodzieży: *Noami*¹³ oraz *Jugend-Erzählungen aus dem jüdischen Familienleben (Opowiadania dla młodzieży z żydowskiego życia rodzinnego)*¹⁴. W sumie cztery tytuły – nie jest to pokaźna liczba, zwłaszcza w kontekście ówczesnego rozwoju literatury religijnej¹⁵. W XIX wieku wielu rabinów, nauczycieli, a później nawet kobiet tworzyło literaturę dla dzieci i młodzieży w celu ich edukacji i rozwijania prywatnej pobożności. Poczesne miejsce zajmuje w niej najsłynniejsze dzieło Neudy, wspomniane już tytułowe *Stunden der Andacht*.

DZIEŁO I ROLA AUTORKI

Fanny Neuda była pierwszą kobietą, która w XIX wieku opublikowała dla współwyznawczyń modlitwy w języku niemieckim¹⁶. Ich adresatkami i odbiorczyniami stały się Żydówki nie tylko z niemieckojęzycznych wówczas Moraw i Czech, ale całego imperium Austro-Węgier oraz Niemiec. Do ich rąk trafiło ponad sto modlitw i rozważań zebranych w *Stunden der Andacht*. Doczekały się one ponad trzydziestu edycji¹⁷. Jak wspomniałam, pierwsze wydanie ukazało się w 1855 roku w języku niemieckim (*Hoch-deutsch*, czcionka gotycka). W roku 1859, a więc cztery lata po pierwszej edycji, opublikowano wyżej wymieniony modlitewnik w judisz-dojez, a więc w języku niemieckim czcionką hebrajską¹⁸.

Frankfurcie nad Menem i Lipsku. Pierwszego tłumaczenia na język angielski dokonał rabin Moritz Mayer (1866), *Hours of Devotion: A Book of Prayers and Meditations*. Zob.: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10516-mayer-moritz#> [data dostępu: 24.09.2014].

¹³ Leipzig 1867. Zwróć uwagę na błędne podawanie w opracowaniach tytułu: *Noemi* zamiast *Noami*. Por. F. Neuda, *Noami. Erzählung aus Davids Wanderleben*, Prag 1899.

¹⁴ W literaturze przedmiotu (Kratz-Ritter, Blumesberger) podawane są inne: podtytuł oraz miejsce i rok wydania, por. *Jugend-Erzählungen aus dem israelitischen Familienleben*, Prag 1867, 1890. Korzystałam z wydania: *Jugend-Erzählungen aus dem jüdischen Familienleben*, Wien 1876.

¹⁵ Nie dotarłam do czwartego źródła *Erzählungen und Dichtungen*, Prag 1864. Podaje je Susanne Blumesberger, w *Fanny Neuda, [w:] Handbuch der österreichischen Kinder- und Jugendbuchautorinnen*, t. 2: M–Z, red. S. Blumesberger, Wien 2014, s. 808–809.

¹⁶ Od XVI wieku notuje się aktywność pisarską niemieckojęzycznych Żydówek, zwłaszcza w zakresie redagowania modlitw. Do rozkwitu literatury jidyszowej w XVII-XVIII wieku przyczyniły się np. Rebecka Tiktiner, Taube Pan, Hanna Aschkenasi, Edel Mendels, Rosel Ellusch, Batscheba Hurwitz, Glikel von Hammel. Por. M. Kayserling, *Die jüdische Frauen*, s. 150–56. O Fanni (pisownia oryg.) Neuda wspomniał on w rozdziale dotyczącym pisarek: *Neuere Dichterrinnen (ibidem, s. 237–244)*. Wychwala nie tylko jej twórczość, ale i miłość do Boga (*ibidem, s. 242–243*).

¹⁷ Trudno ustalić faktyczną liczbę edycji. Wydanie dziewiąte datowane jest na rok 1874. Oprócz wspomnianego wyżej wydania drugiego z 1858 roku ukazało się również inne drugie wydanie o zmienionym tytule: *Stunden der Andacht. Gebetbuch für Mädchen und junge Frauen israelitischen Glaubens*, Breslau 1878.

¹⁸ Por. różnice w czcionce, np. litera *fe*-5, a nie פ, *ch*-5, a nie כ. Typowe dla jidyszowego alfabetu jest użycie podwójnego *waw*-וּ zamiast *we* ו na oznaczenie głoski *w*. *Notabene* w cytacie

Nie należy mylić judisz-dojcz z jidysz – językiem żydowskim, w literaturze niemieckiej niejednokrotnie określanym właśnie jako *jüdisch-deutsch*¹⁹. Jidysz i hebrajski to języki, których ślady odnaleźć można w *Stunden der Andacht*. Wskazują one nie tylko na wielojęzyczność samego tekstu, ale i żydowskiej społeczności, z której pochodziła i dla której tworzyła autorka. Druk w języku kraju, ale z użyciem czcionki hebrajskiej (a precyzyjniej jidyszowej) uznać można za kontynuację haskalowej tradycji²⁰. Przypuszczalnie, podobnie jak w przypadku innych dzieł tego typu²¹, służyć to miało podnoszeniu kompetencji językowych żydowskich dziewcząt i kobiet. Czytając modlitwy po niemiecku, drukowane czcionką jidyszową, mogły szybciej i lepiej opanować język kraju.

Dinah Berland pisała o tłumaczeniu *Stunden der Andacht* na jidysz²², z pewnością nie są to jednak wydania czcionką hebrajską z lat 50. XIX wieku. Nie dotarłam do żadnych publikacji Neudy w języku jidysz. Nie udało mi się też ustalić, czy *Stunden der Andacht* w ogóle zostały napisane lub przetłumaczone na ten język. Być może Berland myli lub utożsamia jidysz i judisz-dojcz. Z pewnością Neuda była niemieckojęzyczną Żydówką, choć wiadomo też, że w jej środowisku używane były imiona jidyszowe²³. Być może tytuł modlitewnika ma związek z protestanckimi wydaniem²⁴, odbiega także od jidyszowych *tchines* – suplik zawartych w tak tytułowanych modlitewnikach dla kobiet²⁵. Do nich nawiązuje również struktura dzieła oraz tematyka i miejsce odmawiania modlitw. Wszystkie przeznaczone były do pielęgnowania prywatnej pobożności dziewcząt i kobiet w synagodze²⁶, na cmentarzu i w domu, a co najważniejsze, nie tylko zgodnie

z psalmów na stronie tytułowej oraz w spisie treści posługiwano się czcionką używaną w tekstach dla kobiet – *wajberisz-dajcz* (kobięcy niemiecki), czyli *wajberschrift* – zapis, druk dla kobiet, *tchineksow* – zapis/druk modlitw kobiecych. Isaak Zinberg pisał nawet o *kobiecym alfabecie*. Zob.: *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. J. Lisek, Wrocław 2010, s. 9.

¹⁹ Np. Kayserling używa terminu *jüdisch-deutsch* we wspomnianym dziele *Die jüdische Frauen*.

²⁰ Ojciec haskali, czyli żydowskiego oświecenia, Mojżesz Mendelssohn (1729-1786) podjął się tłumaczenia Tory na język niemiecki, jednakże wydał ją czcionką hebrajską.

²¹ Publikacje Mojżesza Mendelssohna, a w XIX wieku innych żydowskich zwolenników akulturacji, np. Heinricha Mirowa.

²² D. Berland, *Who Was Fanny Neuda?*

²³ H. Gold, *Die Juden und Judengemeinde...*

²⁴ B. M. Baader, *Gender, Judaism, and Bourgeois Culture in Germany 1800–1870*, Bloomington 2006, p. 114. Podobnie zatytułowany był niezwykle popularny protestancki modlitewnik wznawiany trzydzieści siedem razy w XIX wieku: *Stunden der Andacht zur Beförderung wahren Christenthums und hauslicher Gottesverehrung*, Magdeburg 1808. Neuda użyła w podtytule *Stunden der Andacht* słowa *Buch* (a więc książka) a nie *sefer* – księga w języku hebrajskim.

²⁵ O „Yiddish Tehinnot” zob.: *Devotional Literature*, [w:] *Encyclopedia Judaica*, [na:] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14286-tehinna> [data dostępu: 14.08.2013].

²⁶ Np. modlitwy młodej dziewczyny, sieroty, narzeczonej, żony, matki, wdowy.

z rytmem kalendarza żydowskiego²⁷, ale i w związku z ważnymi wydarzeniami życia prywatnego i rodzinnego²⁸. Treść modlitw odzwierciedla sytuację ówczesnych kobiet, czyli ograniczenie ich aktywności do sfery synagogi, domu i rodziny²⁹. Trzeba jednak pamiętać, że te tradycyjne role społeczne pielęgnowano również w środowisku chrześcijańskim, nie mogły więc być wyznacznikiem odmienności, lecz wpisywały kobiety w utrwaloną hierarchię i strukturę społeczną nie tylko żydowską.

Raz jeszcze należy podkreślić *novum*, jakim był fakt, że to kobieta napisała i wydała modlitewnik w języku niemieckim dla Żydówek. W tym nowatorskim przedsięwzięciu zapewne potrzebowała wsparcia mężczyzn. We wstępie informuje, że konsultowała teksty z innymi i uzyskały one aprobatę autorytetów, najprawdopodobniej reformowanych rabinów³⁰. Znalazły również uznanie wśród czytelniczek, co poświadczają kolejne, liczne wydania. Autorka odpowiedziała więc na konkretne zapotrzebowanie religijno-społeczne. W przedmowie zaakcentowała fakt, że modlitwy te wypłynęły z serca kobiety i w sercach innych kobiet winny odbić się echem³¹. Kobieta bowiem najlepiej zrozumie kobiety, wyrazi ich pragnienia i obawy.

Autorka musiała zmierzyć się również z trudem procesu tworzenia, a także reinterpretacją dawnych modlitw: dostosować ich język i treść do nowocześniejszego stylu życia, związanego z postępującą akulturacją (nie tylko językową)

²⁷ Np. modlitwa przy wejściu do świątyni, poranna, wieczorna, w sobotę i kolejne dni tygodnia, na rozpoczęcie szabatu po zapaleniu świec/świąteł, przy wyjściu Tory w szabat i inne święta: Nowy Rok i Dzień Pojednania oraz pozostałe trzy święta (zapewne pielgrzymie), rozważanie przy błogosławieństwie w nów, także modlitwy w święta Chanuka i Purim.

²⁸ W dniu zamążpójścia, w okresie ciąży, przed porodem i po nim, ale także modlitwy bezdzietnej mężatki, matki przed obrzędem obrzezania syna i nadania imienia córce, w dniu ich konfirmacji, w czasie wyjazdu dziecka lub męża, za odbywającą służbę wojskową syna, w obliczu niebezpieczeństwa, nieszczęścia, choroby, śmierci.

²⁹ Tylko jedna modlitwa nawiązuje do pracy zarobkowej poza domem – modlitwa służącej. Kilka innych to modlitwy za kraj, władcę i rządzących.

³⁰ F. Neuda, *Stunden der Andacht*, 1858, s. 57, XI. Tytuły i treść modlitw wskazują na wpływ nowoczesności: reformy liturgicznej i religijnej. Sama autorka podaje, iż korzystała z pism dr. M. Letterisa שכט יהודה. Jak pisał we wstępie w 1857 roku wydawca – Wolf Pascheles – Letteris był autorem modlitewnika wydanego w 1846 roku. O reformowanym nurcie judaizmu świadczą też termin określający synagogę jako *Tempel* – świątynia oraz *Confirmation*. *Ibidem*, s. 88.

³¹ Por. F. Neuda, *Stunden*, 1858, s. X: „als das Ergebnis eines weiblichen Herzens um so eher im Herzen der Frauen ihr Echo finden dursten. Ein Mann, wenn er noch so gelehrt und gros sein mag, kann sich doch nicht in alle Lagen und Verhältnisse der Frauen versetzen, kann dich nicht so leicht in die verborgensten Windungen des weiblichen Gemüthes dringen, um auf die Tone seiner zartesten Saiten zu lauschen und ihnen dann durch das lebendige Wort einen Ausdruck zu geben: während die Frau nur in ihr eigenes Herz zu blicken braucht, um in den Herzen ihrer Schwestern zu lesen, nur ihre eigenen Erlebnisse sich vergegenwärtigt, um all deren Leiden und Freuden mit zu empfinden”.

i reformą religijną³². Neuda pisała modlitwy w języku niemieckim, opierając się na tekstach jidyszowych zakorzenionych w hebrajskojęzycznej literaturze żydowskiej. Ponadto modlitewnik stanowił przykład liryki osobistej/liryki wyznania³³, której przekład może wymykać się regułom translatorskim. Poniżej podam egzemplifikacje ilustrujące owe trudności i wyzwania.

PROBLEMY PRZEKŁADU

W przypadku modlitewników z lat 1858 i 1859 mamy do czynienia z transkrypcją, a słowo „przekład” odnosi się jedynie do hebraizmów i języka hebrajskiego. Przygotowanie do druku tekstów związanych z religią żydowską musiało napotkać bowiem problemy związane z wielojęzycznością Żydów – używaniem w liturgii języka hebrajskiego³⁴, a także języka kraju, w którym głoszone kazania. W tekście są również ślady innych języków (np. jidyszyzmy, latynizmy)³⁵. Wskazują na nie np. nazwy ksiąg biblijnych, nie te z Biblii Hebrajskiej (dalej: BH), ale ich chrześcijańskie (niemieckojęzyczne) odpowiedniki³⁶.

Nie wiadomo, w jakim stopniu Neuda władała językiem hebrajskim; zapewne znała co najmniej alfabet i podstawowe modlitwy³⁷. W modlitewniku wydanym gotykiem rzadko używano czcionki hebrajskiej (jedynie bez wokalizacji)³⁸.

³² W jej modlitewniku brak np. modlitwy odmawianej przed pójściem do mykwy, co jest typowe dla późniejszych modlitewników reformowanego nurtu judaizmu.

³³ We wstępie Neuda użyła terminu *Zwiesprache* wskazującego na specyficzną rozmowę, może intymny dialog, z trudną do ukonkretnienia (niewidzialną?) osobą.

³⁴ Por. spis treści, *ibidem*, s. V-VIII. Przykładowe hebraizmy to: terminy religijne – Thora (np. s. 21), Sabbath (s. 18, 20), Pessach (s. 27, 30), Schemini Azereth (s. 66); nazwy kalendarza żydowskiego, miesiące: Aw lub Ab, Elul, Nissan (s. 27), Tischri (s. 42, 51), Adar (s. 70); nazwy własne (antroponimy): Israel, Jerusalem (s. 59), Levi (s. 58) i Leviten (s. 56), Cherub (s. 34) i Cherubim (s. 57 – nb. końcówka hebr. l.mn.), David (s. 58, 111), Abraham i Jizchak (s. 61, 62); nazwy geograficzne: Mizraim (Egipt, s. 27, 28), Sinai i Choreb (s. 31), a także Schofar, Manna, Lulaw i Esrosz (s. 135). Liczne są aklamacje Halleluja, Amen.

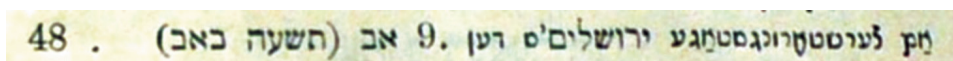
³⁵ Jidyszyzmy – Rifka, o tym imieniu więcej poniżej. O wpływie jidysz świadczy wspomniane już wcześniej użycie podwójnego *waw* (ו) zamiast odpowiadającej dźwiękowo litery *wet* (ז) na oznaczenie głoski *w*. Latynizmy to chrześcijańskie sigła biblijne (Ps., Lewit.). Ponadto za latynizmy uznać można nieliczne antroponimy, zob.: Cartophelos (s. 59), Antiochus i Barbaren (s. 69), Patriarch (s. 111).

³⁶ Autorka używała też hebrajskich nazw jako sigła: תהלים – *tehilim* to psalmy, קינה – *kina* to lamentacja. Określenia niemieckojęzyczne to np. Klagel., Kohel., 1 Könige, Psalm, Sprüche.

³⁷ Zdarzyły się błędy, nie można stwierdzić komu – autorce czy zecerowi? Por. nazwę *Rivan* zamiast *Sivan*, s. 31.

³⁸ Np. תשעה באב – *tisza beaw*, skrót ערב רח – *erew ros z chodesz* (występuje również pełna nazwa), kol nidrej – כל נדרי, nejla – בעילה, simchat tora – שמחת תורה, chanuka – חנוכה, purim – פורים, bar micwa – בר מצוה, chala – חלה. Inne: יום הזכרון – *jom hazikaron*, חזרת נשמות – *chazkarat neszamot*.

Liczniej występują hebrajskie terminy religijne w transkrypcji na niemiecki³⁹. Teksty w języku hebrajskim zapisane tym alfabetem to jednozdaniowe błogosławieństwa: światła i chałki⁴⁰. W tytułach pojawiają się nazwy niemieckie, sporadycznie hebrajskie, ale także drukowane obiema czcionkami⁴¹. Najwyraźniej autorka, używając niemieckich nazw świąt, dążyła do eliminowania zapisu czcionką hebrajską na rzecz łacińskiej⁴². Pisząc o czcionce hebrajskiej w wydaniu z 1859 roku, muszę podkreślić jej zróżnicowanie – w przeważającej większości był to jidyszowy *wajberszrif* (por. przypis 18). I tak np. użyto go do druku tytułu modlitw niemieckich w modlitewniku (po prawej stronie ilustracji), a terminy hebrajskie wydrukowano czcionką hebrajską (w nawiasie, po lewej stronie ilustracji)⁴³:

Tekst wydania to transkrypcja modlitewnika z 1858 roku⁴⁴, *notabene* można w nim znaleźć błąd w nazwie hebrajskiej⁴⁵. Zdarzają się także zapewne zamiezione, choć drobne rozbieżności, np. w nazwie modlitwy wieczornej *Am Abend*⁴⁶

³⁹ Np. tytuły modlitw: *Alenu*, s. VIII, s. 135, *Mussaph*, s. 139 oraz świąt: *Pessach*; imiona: *Abraham, Israel*, a także inne nazwy własne: *Schofar, Thora*; tytuł: *Menorath Hamaor*, s. 139.

⁴⁰ „Beim Eingange des Sabbath nach dem Lichtzünden”, s. 17; „Challa-Gebet חלה”, s. 137–138. Zapalenie świec na rozpoczęcie szabat u oraz przygotowanie ciasta (chałki) i oddzielenie jego kawałka, który spala się w ogniu, to przykłady dwóch nakazów obowiązujących kobiety. Neuda pomija trzeci – *nida* – dotyczący zachowania czystości rytualnej kobiet, oczyszczającej kąpiel w mykwie po menstruacji, porodzie, a także przed ślubem.

⁴¹ Np. modlitwa w ostatni dzień Świąta Namiotów to: „An den letzten Tagen des laubhüttenfestes. (Schemini Azereth)”, s. 66. Na kolejnych stronach nazwy tylko po niemiecku – „Am Thora-Freudenfest”, s. 67 albo „Gebet am Lichtfeste (חנוכה)”, a w przypisie: *Chanuka*, zob.: s. 68. Brak konsekwencji nieuzasadniony.

⁴² Być może zgodnie z zasadami wypracowanymi przez Lutra. Por. J. Pieńkoś, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993, s. 52. Neuda nie używa hebrajskiej nazwy święta *Jom Kippur*, ale właśnie *Versöhnungstag*. Zob.: F. Neuda, *Stunden*, 1858, s. 21, 51, 56, 61; nie *Simchat Thora*, ale *Thora-Freudenfest*; *ibidem*, s. 67. W przypisie występuje jednak *Sukkot oder Laubhüttenfest*, ale por. *ibidem*, s. 64. Pomija też hebrajską nazwę obrzezania – *nei brit*, zamiast niej niemieckie *Entbindung*; *ibidem*, s. 81.

⁴³ *Ilustracja*, [w:] F. Neuda, *Stunden*, 1859, s. VI. Natomiast w spisie treści jest: *Am Zerstörungstage Jerusalems, den. 9 Aw (חשעה באב)*; eadem, *Stunden*, 1858, s. VI. Nazwa miesiąca *aw* zapisana jest dalej jako *Ab*, *ibidem*, s. 36. Inny przykład: *Am Sabbath*; zob.: *ibidem*, s. V. Por. też: *אם שבת* – też *am szabat*, przy czym *am* wydrukowano *wajberisz-dajcz*, a *szabat* czcionką przeznaczoną do zapisu terminów hebrajskich. F. Neuda, *Stunden*, 1859, s. V.

⁴⁴ Np. wstęp to *Vorwort*, zob.: F. Neuda, *Stunden*, 1858, s. V. Podobnie w transkrypcji: *אָרוואָרט*, a więc też *forwort*; F. Neuda, *Stunden*, 1859, s. V.

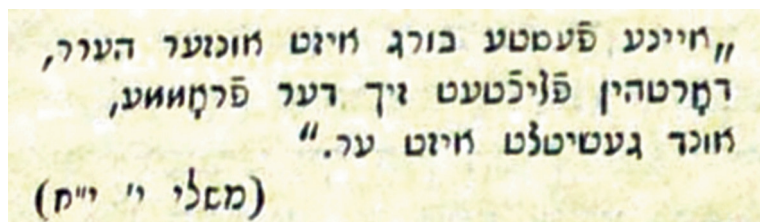
⁴⁵ Zob.: *Am Zerstörungstage Jerusalems, den. 9 Aw (חשעה באב)* – *tiszat beaw* – zamiast litery *he ה* jest błędnie *taw ת*. F. Neuda, *Stunden*, 1858, s. VI.

⁴⁶ *Ibidem*, s. V.

to אָבענד=געבעט (abend-gebet)⁴⁷. Problem wielokulturowości i wielojęzyczności odzwierciedlają we wstępach zapisy miejsca i daty: Prag, im Monat Elul 5617⁴⁸, podobnie w kolejnym wydaniu: פּראַג אים מאָנאַט אלול 5617 (prag im monat elul 5617), a więc sierpień/wrzesień 1857 roku⁴⁹.

Wydane w języku niemieckim (i judisz-doicz) *Stunden der Andacht* zakorzenione są więc w hebrajskojęzycznej liturgii i żydowskim kalendarzu (liturgicznym). Nie analizowałam tekstu jidyszowego, jednak w antroponimach w *Stunden der Andacht* można dostrzec ślad tego języka. W niektórych modlitwach Neuda wspomina Rifkę, czyli biblijną Rebekę⁵⁰. Podaje też nazwę etrogu jako *Esrosg*⁵¹. Owoc ten można uznać za element egzotyczny, obcy dla klimatu i kultury Europy Środkowo-Wschodniej. Różnica dostrzegalna jest na poziomie fonetycznym – początkowa spółgłoska *es-* sugeruje aszkenazyjską, a więc zbieżną z jidysz wymowę *esrog*.

Z wielojęzyczności i konieczności nie tylko transkrypcji, ale i przekładu terminów hebrajskich wynikały kolejne trudności, z jakimi musiała zmierzyć się autorka. Z całą pewnością zaliczyć do nich należy problem używania imienia i określeń Boga, które występują nie tylko w modlitewnikach, ale pierwotnie również w Biblii Hebrajskiej. Zawiera je już pierwsza strona modlitewnika: „Eine feste Burg ist unser **Herr**, dorthin flüchtet sich der Fromme, und geschützt ist er”⁵². Niemieckie *Herr* to *Pan*. Tego samego określenia (הַעֲרַר) użyto w transkrypcji⁵³:

Oryginał (BH) zawiera jednak określenie שם יהוה (szem JHWH) – imię JHWH (a więc tetragram JHWH) – *Imię Pana*. W języku niemieckim pominięto

⁴⁷ *Ibidem*, 1859, s. V, 7.

⁴⁸ *Ibidem*, 1858, s. XII.

⁴⁹ *Ibidem*, 1859, s. XII.

⁵⁰ Rifka, zob.: *ibidem*, 1858, s. 76, 84. Hebr. Riwka, Sara, Rahel, Lea; *ibidem*. Hanna, a nie Chana; *ibidem*, s. 86.

⁵¹ *Ibidem*, s. 134. Jednakże nie *Esrosg*, ale *etrog* (hebr.) lub *esrog* (wymowa aszkenazyjska).

⁵² *Ibidem*, 1858, s. 1. Prz 18, 10: „Potężną twierdzą jest imię Pana, tam prawy się schroni”.

⁵³ F. Neuda, *Sztunden*, 1859, s. 1. Ciekawe są też sigła z hebrajską nazwą oraz hebrajskim oznaczeniem cyfr: ח י"י י"ח, gdyż w drugiej połowie XIX wieku niemieckojęzyczni Żydzi najczęściej posługiwali się kalendarzem gregoriańskim i cyframi arabskimi. Uwagę zwraca drobny błąd w słowie przysłowia: hebr. משל (*maszal* – przysłowie, powiedzenie, a *miszlej szloma* to przysłowia Salomona).

zatem faktyczne imię Boga, zastępując je określeniem *Herr* – Pan, które w tradycji żydowskiej stanowiło synonim imienia Boga. Podobnie czytamy dalej w błogosławieństwie:

„Sei gelobt und gepriesen, **Ewiger, unser Gott und Weltenherr**, der du uns durch deine Gebote hast geheiligt und uns geboten, die Sabbath-lichter zu zünden”⁵⁴.

W niemieckich tekstach mamy określenia Boga: *Ewiger* – Odwieczny i *Gott und Weltenherr* – Bóg i Pan (Wszech)świata. Hebrajski oryginał zawiera *imię naszego Boga Króla Wszechświata*: יהוה, w którym *imię* to abrewiacja tetragramu (nie JHWH, ale dwie litery *jod*, JJ), a po nim dopełnienie: *nasz Boże, Królu świata*. Brak więc dosłownego wskazania na odwieczność Boga (jak w niemieckim *Ewiger*), choć hebrajski tetragram z BH wskazuje na odwieczność Boga. Ten aspekt trwania najpełniej chyba wyraża przyjęta w języku polskim forma czasownikowa *Jestem* (por. Wj 3,15)⁵⁵.

Zapewne największe wyzwanie stanowiło tłumaczenie określeń i imion Boga (zwłaszcza tetragramu) z hebrajskiego na niemiecki i w judisz-dojcz. Dlaczego? Może ze względu na zakorzeniony w tradycji żydowskiej zakaz wypowiedziania imienia Boga (JJ lub tetragram JHWH) i zastępowanie go innymi określeniami (tu: *Ewiger* – Odwieczny lub *Herr* – Pan; to drugie określenie pojawia się najczęściej w polskim tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia), a może ze względu na wieloznaczność hebrajskich słów. Inne antropimiony, zwłaszcza imiona osób, były zasadniczo zapisywane tak, jak zakorzeniły się w kulturze europejskiej (np. Abraham, David, Sara), rzadziej w transkrypcji z hebrajskiego (np. Iizchak /Icchak⁵⁶).

Odrębnym zagadnieniem są toponimy. Problemów z tłumaczeniem nie następują wpisane w kulturę chrześcijańską terminy: *Synaj* (Sinai, s. 31), *Jerusalem* (ale i *Volk Jerusalem*, s. 59), natomiast góra *Horeb* zapisywana jest zgodnie z przyjętym tłumaczeniem Biblii, a nie zgodnie z transkrypcją hebrajską *Choreb* (s. 31).

⁵⁴ W obu wydaniach; *ibidem*, s. 17.

⁵⁵ W *Księdze Wjścia* to samo imię jest też tłumaczone jako „Jam jest Jahwe” (Wj 6, 2), „Ja jestem Pan” (Wj 6, 8); a najczęściej jako *Pan* (np. Wj 4, 11).

⁵⁶ F. Neuda, *Stunden der Andacht*, 1858, s. 61–62. Trudno rozstrzygnąć, czy jest to transkrypcja, czy reprodukcja w oryginalnej wersji brzmieniowej.

Ciekawe jest, że u Neudy Egipt to zawsze hebrajski *Mizraim* (s. 27–28), co niewątpliwie brzmi egzotycznie i jest dziedzictwem hebrajskojęzycznej tradycji religijnej, w tym Biblii Hebrajskiej, świąt i modlitw.

Podsumowując, muszę zwrócić uwagę na graficzne różnicowanie hebraizmów: użycie innej czcionki, zapis liczebników czcionką hebrajską, hebrajskie nazwy niektórych ksiąg biblijnych. Zdarzały się (być może zecerowi?) nieliczne błędy, np. pomylenie graficznie podobnych liter hebrajskich. Nie do zweryfikowania pozostaje też rozróżnienie kompetencji językowych autorki i zecera.

Na pewno można mówić o ograniczonym bilingwizmie morawskich (i niemieckich) Żydów, gdyż to nie hebrajski, ale niemiecki, jeśli nie jidysz, był pierwszym językiem autorki i jej środowiska. Ponadto przypuszczać można, że żydowskie kobiety słabiej znały hebrajski niż mężczyźni. Wszyscy musieli więc borykać się z problemem (nie)przekładalności świętych tekstów, a zwłaszcza imienia Boga.

PODSUMOWANIE

Omawiając *Stunden der Andacht* Fanny Neudy (1855, 1858), docenić należy opublikowanie tego modlitewnika w języku kraju, a więc po niemiecku. Kolejne wydanie (1859) drukowane czcionką hebrajską zasadniczo stanowi transkrypcję, a nie przekład. W tym przypadku Neuda, jako autorka modlitewnika wydanego w judisz-dojez, przerzuciła pomost pomiędzy akulturującymi się Żydami Europy. Wyszła naprzeciw potrzebom czytającym w jidysz wschodnim Żydówkom, które dzięki jej modlitewnikom mogły nie tylko pielęgnować prywatną pobożność, ale i podnosiły kompetencje językowe w niemieckim⁵⁷. Zachowanie hebrajskich tytułów zapisanych czcionką hebrajską stanowiło natomiast swoiste przypomnienie o odrębnej żydowskiej tożsamości zakorzenionej w hebrajskojęzycznej literaturze.

W tym wydaniu, jak i w kolejnych niemieckojęzycznych edycjach (gotykiem), Neuda musiała dokonać przekładu tekstu i zmierzyć się z problemem hebrajskojęzycznych pojęć religijnych. W tekście liczne są więc hebraizmy, a rzadziej jidyszizmy. Najtrudniejszym zadaniem, jakiego podjęła się autorka, było tłumaczenie imion i określeń Boga, zwłaszcza tetragramu praktycznie nie wymawianego przez pobożnych Żydów. Oprócz teonimów w modlitwach występują również antropimimy. Autorka nie zawsze konsekwentnie zachowywała hebrajskie brzmienie imion biblijnych protagonistów, niekiedy posługiwała się formą zakorzenioną w kulturze europejskiej/chrześcijańskiej, którą stopniowo przyjmowali jej współwyznawcy. Eliminowała więc hebrajski język i czcionkę oraz hebraizmy jako wyznaczniki odrębnej tożsamości. Przez chrześcijan, a zatem w kulturze dominu-

⁵⁷ Prawdopodobnie można tu mówić o misji tłumacza. Por. J. Pieńkoś, *op. cit.*, s. 400 i n.

jącej, postrzegane bowiem były one jako inne i obce. Wielojęzyczność stanowiła wewnętrzne bogactwo, ale i wyzwanie.

Ważnym procesem, jaki miał miejsce w połowie XIX wieku w środowisku żydowskim, była akulturacja, nie tylko językowa. Dlatego autorka dokonała również doboru modlitw, np. eliminując te, które wiązały się ze zwyczajami coraz rzadziej praktykowanymi. Język, tytuły i treść modlitw odzwierciedlają przynależność Neudy do postępowego, reformowanego nurtu judaizmu. A *Stunden der Andacht*, biorąc pod uwagę liczne wydania, stały się z czasem niezwykle popularnym (a może i najważniejszym) modlitewnikiem niemieckojęzycznych Żydówek⁵⁸.

BIBLIOGRAFIA PODMIOTOWA

- Neuda A., *Eine Auswahl gottesdienstlicher Vorträge gehalten in der Synagoge zu Loschitz*, Wien 1845.
- Neuda F., *Erzählungen und Dichtungen*, Prag 1864.
- Neuda F., *Jugend-Erzählungen aus dem israelitischen Familienleben*, Prag 1867, 1890.
- Neuda F., *Jugend-Erzählungen aus dem jüdischen Familienleben*, Wien 1876.
- Neuda F., *Noami. Erzählung aus Davids Wanderleben*, Prag 1864, 1899.
- Neuda F., *Stunden der Andacht. Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1855, 1858.
- Neuda, F., *Stunden der Andacht. Gebetbuch für Mädchen und junge Frauen israelitischen Glaubens*, Breslau 1878.
- [Neuda, F.], *Sztunden der andacht. Ajn gebet- und erbaungsbuch fir izraels frojen und jungfrojen, zur effentlichen und heizlichen andacht, zo wi fir alle ferheltnisse des wejblichen lebens fon Fanni Nejda geb. Schmiedl*, Prag 1859.

BIBLIOGRAFIA PRZEDMIOTOWA

- Antscherl M., *Fanni Neuda, geb. Schmiedl. Zu ihrem 100. Geburtstage*, „Dr. Bloch's Wochenschrift: Zentralorgan für die gesamten Interessen des Judentums“ 1919, nr 11, s. 173.
- Baader B. M., *Gender, Judaism, and Bourgeois Culture in Germany 1800-1870*, Bloomington 2006.
- Berland D., *Who Was Fanny Neuda?*, [na:] <http://www.dinahberland.com/HOD-fannyneuda.shtml> [data dostępu: 14.08.2013].
- Blumesberger S., *Fanny Neuda*, [w:] *Handbuch der österreichischen Kinder- und Jugendbuchautorinnen*, t. 2: M-Z, red. S. Blumesberger, Wien 2014, s. 807–809.
- Devotional Literature*, [w:] *Encyclopedia Judaica*, [na:] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14286-tehinnah> [data dostępu: 14.08.2013].
- Die Konfirmationsfeier der weiblichen Jugend in ihrer hochwichtigen religiösen Bedeutung. In drei Konfirmations-Reden besprochen – nebst einem Anhang von Dr. Abr. Ad. Schmiedl*, Wien 1903.

⁵⁸ Muszę podkreślić, że omawianego tu modlitewnika używano raczej w domu niż w synagodze.

- Gold H., *Die Juden und Judengemeinde in Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929 [na:] <http://www.hugogold.com/moravia/moravia.pdf> [data dostępu: 12.08.2013].
- Gold H., *Geschichte der Juden in Eibenschitz. Mit einem Beitrag zur Gelehrten-geschichte von Reg. Rat. Dr. B. Wachstein*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929, s. 183–192.
- Gold H., *Geschichte der Juden in Lomnitz*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929, s. 307–315.
- Gold H., *Geschichte der Juden in Loschitz. Mit einem Beitrag zur Gelehrten-geschichte von Reg. Rat. Dr. B. Wachstein*, [w:] idem, *Die Juden und Judengemeinde in Mährens. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929, s. 317–320.
- Goldschmied L., *Geschichte der Juden in Prossnitz*, [w:] Gold H., *Die Juden und Judengemeinde in Mährens. Ein Sammelwerk*, Brünn 1929, s. 491–504.
- Hours of Devotion. Fanny Neuda's Book of Prayers for Jewish Women*, red. D. Berland, New York 2007.
- Hours of Devotion: A Book of Prayers and Meditations*, tł. M. Mayer, New York 1866.
- Kayslerling M., *Die Jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*, Leipzig 1879.
- Kratz-Ritter B., *Fanny Neuda (1819-1894)*, [w:] *Jewish Women. A Comprehensive Historical Encyclopedia*, [na:] <http://jwa.org/encyclopedia/article/neuda-fanny> [data dostępu: 14.08.2013].
- Lamed M., Jelinek Y., *Moravia*, [na:] http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0014_0_14167.html [data dostępu 14.08.2013].
- Mayer Moritz*, [na:] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10516-mayer-moritz#> [data dostępu: 24.09.2014].
- Pieńkoś J., *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993.
- Polakovič D., *Neuda, Fanny Schmiedl*, [na:] http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Neuda_Fanny_Schmiedl [data dostępu: 14.08.2013].
- Solomont E. B., *Women's Prayer Book Finds New Life*, [na:] <http://forward.com/articles/11581/women-s-prayer-book-finds-new-life/> [data dostępu: 14.08.2013].
- Stunden der Andacht zur Beforderung wahren Christenthums und hauslicher Gottesverehrung*, Magdeburg 1808.
- Vielmetti N., *Schmiedl Adolph Abraham*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, t. 10, s. 329-330, [na:] http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmiedl_Adolph-Abraham_1821_1913.xml [data dostępu 14.08.2013].

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przybliżenie twórczości Fanny Neudy – żydowskiej pisarki żyjącej w drugiej połowie XIX wieku na Morawach i w Wiedniu, a zwłaszcza jej dzieła – *Stunden der Andacht*. To pierwszy modlitewnik dla Żydówek napisany po niemiecku przez kobietę, wielokrotnie później wydawany, najczęściej gotykiem, ale także czcionką jidyszową i hebrajską. Odchodząc od modlitw po hebrajsku czy w jidysz, autorka musiała zmierzyć się z wyzwaniem procesu akulturacji językowej: nie tylko wyboru (i zmiany) języka oraz alfabetu, ale i tłumaczeń słów w tradycji żydowskiej niewypowiedzianych (jak imię Boga) czy wieloznacznych wyrazów hebrajskich. W nazwach świąt i terminach religijnych zachowała hebraizmy. Obrazują one językową i religijną odmienność niemieckojęzycznych Żydów, ponadto potwierdzają ich złożoną tożsamość oraz stopniowe reformowanie liturgii i zwyczajów religijnych.

Słowa kluczowe: *Stunden der Andacht*, modlitewnik żydowski, Fanny Neuda, kobiety, Żydówki, akulturacja

SUMMARY

The aim of the article is to present one of the works of Fanny Neuda – the Jewish writer living in the second half of the nineteenth century in Moravia and Vienna. Her work - *Stunden der Andacht* was the first prayer book for Jewish women written in German by a woman, which was published several times, mostly with the Gothic fonts, but partly also with Yiddish and Hebrew letters. Renunciation from prayers in Hebrew or Yiddish resulted, that authoress had to face the challenges of process of linguistic acculturation: not only choose (and change) the language and alphabet, but also translations of words not spoken openly in Jewish tradition (e.g. the name of God), or multi-meanings Hebrew words. She preserved also the Hebrew names and dates of Jewish holidays. That illustrate the linguistic and religious diversity of German-speaking Jews. In addition, the prayers confirm the complex identity of Jews and the progress of liturgical reform and transformations of religious customs.

Key words: *Stunden der Andacht*, Jewish prayerbook, Fanny Neuda, women, Jewish women, acculturation